

ԱՄԵՐԻԿԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՍՊՈՐՏԱԳՐԱՆԻՆ ԱՆՈՒՆ ԵՒ ԻՏՅԱՆ
ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԺԱՐՏ ԵՄԵՐԸ :



ՏՊԵՐԻՆԻ ՔԻՆԻ ԵՒ ՆԱԽԵՒԻՆ 120 .
ԴՈՒՐԵՐԵՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴ ԵԶՈՂԵ-
ՐԸ ԴՕՄԲՈՅԻ ԾԱԽԱՐ ԺՅԱՐԵԼՈՒ ԷՆ :

ՀԱՆԴԻՍ ՈՒԹՕՐԵԼՅՈՒՆ

20 ՓԵՏՐՎԱՐ

Բ. ՏԱՐԻ 1862

ԹԻԻ 18

ԱՒԱՏԱԿԱՆ ՈՒԹՈՒՆՆԵՐ

ԻՆՉ Ի .

Եւրոպայի նոր ազգաց պատմութեանը քիչ մը տեղեակ եղողները գիտեն թէ քրիստոնէական թուականին չորրորդ դարուն մէջ գերմանական ազգերը, զոր օրինակ Գոթացիք, Ֆրանգք, Լոնկոպարքը և ուրիշ գերմանական ցեղեր որոնք ան առեւտրային կապերու կը կոչուէին, հռոմայեցւոց պետութեանը վրայ արշաւեցին, ու կամաց կամաց ան երկրին այլեայլ մասերուն սկըսան տիրել, մինչև որ Հռոմայեցւոց արեւմտեան պետութիւնը իսպառ կործանելով՝ բոլոր Եւրոպայի տիրեցին :

Աս ազգերուն տիրած երկիրները՝ միևնոյն ցեղէն այլեայլ իշխաններու կամ ցեղապետներու բաժնուեցան, որոնք թէպէտ իրենց ժառանգած երկիրներուն մէջ ինքնիշխան կամ ազատ էին, բայց իշխանութեամբ իրարու հաւասար չէին : Գլխաւոր ցեղապետները երկրի մը տիրելէ ետքը, իրենց հետ նիզակակից եղող կամ իրենց օգնող երկրորդական ցեղապետներու, իբրև վարձք, գրաւած երկիրներէն մաս մը կը պարգեւէին, աս պայմանով որ պէտք եղած առեւտրային զօրքով և ուրիշ բաներով իրենց օգնեն : Ուստի ան երկրորդական ցեղապետները որ գլխաւոր ցեղապետներէն պարգեւական երկիրներ առած էին, տեսակ մը հարկատու իշխաններ էին, և իշխանութիւն (ֆեոդալ) կը կոչուէին, իսկ գլխաւոր ազատ ցեղապետները որ ան պարգեւական երկիրները տուած էին, իշխանապետ (սիւլդէն) կան-

ուանէին : Իշխանապետին երկիրները՝ որոնք ազատ և բնաւ մէկու մը հրամանին տակ չէին, ոսպան (սլէօ) կը կոչուէին, իսկ իշխանաւորներուն երկիրները՝ քառապետ (պէնէֆի) կ'ըսուէին : Վարդա Գէր Սայսեր ատենը (887) աւատ բառը գործածուել սկսաւ : Իշխանապետը սկսաւ ասպետ կոչուել իշխանաւորը՝ ասպետ (ֆեօդալ) (ֆեօդալ) : Գաստակերտը՝ ասպ (ֆեօդալ) : Եւրոպայի գրեթէ բոլոր տէրութիւնները, Գաղիա, Գերմանիա, և ուրիշները, աս կերպ էին : ասպականութիւն (ֆեօդալիտի) ըստածն աս է :

Աւատային իշխանութեան տակ ժողովուրդը, քաղաքացին ու գեղացին, տեսակ մը գերութեան մէջ էր : Բոլոր իշխանութիւններն ու պատիւներն իշխանապետաց և իշխանաւորաց ձեռքն էին, և ասոնք այլեայլ տիտղոսներով իրարմէ կը զանազանէին, զոր օրինակ՝ իշխան, դուքս, կոմս, մարգիզ, պարոն, և ուրիշներ :

Ի սկզբան բոլոր գաստակերտները կամ աւատները ժամանակաւոր էին, այսինքն՝ աւատատուն տուած աւատը ետ կրնար առնել : Ոմանք մինակ ցկեանս (վիտէ) էին, այսինքն՝ աւատաւորն մինչև իր մահը կրնար երկիրը վայելել : Ետքը մեծ մասը ժառանգական եղաւ : Բայց տակաւին ժամանակաւոր և ցկեանս աւատներ ալ կային :

Գաղիոյ մէջ աւատներուն ժառանգականութիւնը 587ին Անտոյի դաշինքով, և 877ին Գիւլդի-Սիւր-Ուազի հրովարտելով հաստատուեցաւ : Աս հրովարտելով գարլովինկեան պետութեան բոլոր գա-

ւառները՝ տիրող իշխաններուն , դուքսերուն և կոմսերուն ժառանգական եղան : Աւատականութեան բուն ժամանակն աստեանէն կը սկսի : Փոքր Աւատառուները ժառանգական ըլլալով գարլովիներէն ցեղին վերջին թագաւորներուն ատենը իրենց իշխանութիւնը զօրացուցին , իսկ մեծ աւատառուները բոլորովին անկախ եղան : 987ին Հուկոյ Գաբեդ Գաղիոյ մեծ աւատառու իշխանը՝ թագաւորութիւնը կարողութիւն ցեղէն առնելով՝ աւատականութեան վերջին յաղթանակը կանգնեց : Այսպէս Գաբեդեան ցեղը սկսաւ թագաւորել : Բայց և այնպէս Հուկոյ Գաբեդ և յաջորդները մինակ իրենց արքունի երկիրներուն մէջ կատարեալ թագաւոր էին . գաղիոյ մնացած մասերը մահամար աւատառու իշխաններու ձեռք էին :

Գաբեդեան ցեղին օրովը թագաւորական իշխանութիւնը սկսաւ աւատային իշխանութեան հետ կռուիլ : Լուի վեցերորդ առաջին եղաւ որ թագաւորական իշխանութիւնը բարձրացուց : Հասարակ ժողովուրդը, կամ քաղաքացի կոչուած մասը զօրացած ըլլալով՝ աւատառու իշխանաց դէմ թագաւորներուն սկսաւ մեծ օգնութիւն ընել . խաչակրութիւնն ալ լրաց գալով արեւելք գացող իշխաններն իրենց երկիրները թագաւորին յանձնելու ստիպուեցան . և շատերը պատերազմէն ետ չդառնալով՝ աւատները թագաւորներուն ձեռք մնալին ու արքունի կալուածներուն հետ միացան : Փիլիպոս Օգոստոս, Սուրբ Լուի և Փիլիպոս գեղեցիկ, մերթ զմերթ զօրութեամբ, մերթ ժառանգութեամբ և մերթ ուրիշ միջոցներով՝ աւատները գրաւեցին : Անոնց յաջորդներն աւելի զօրանալով՝ աւատառուներուն արտօնութիւնները ետ առին : Վերջապէս Լուի մեծասաներորդ և Րիչիէս՝ աւատականութեան վերջին հարուածը տուին : Իսկ գաղիական յեղափոխութիւնը աւատականութեան վերջին հետքը ջնջեց :

Գերմանիոյ մէջ աւատականութիւնը գաղիոյ մէջ եղածին նման էր . բայց հոս տարբեր վիսիւն ունեցաւ : Գերմանիոյ կայսրներն իրենց մեծամեծ աւառատու իշխաններուն բաւական զօրութեամբ դէմ

չկրնալով դնել, այնպէս եղաւ որ վերջապէս աւատառուները մէյմէկ անկախ տէրութիւն եղան , և այսօրուանօրս գերմանիա 38 մեծ և փոքր անկախ տէրութիւններու բաժնուած է :

Հայոց նախարարութիւնները աւատային իշխանութիւններ էին . և ամեն մէկ ցեղի իշխան՝ մէյմէկ աւատառու էր : Գաղիոյ մէջ նախարարները չէօք կը կոչուէին , որն որ թուրքերէն փէրէփէյ կ'ըսուի :

Հոս պէտք է Դաստակերտ և Աւատ բառերուն վրայ ալ համառօտ տեղեկութիւն մը տանք : Դաստակերտ բառը մեր նախնեաց մէջ անանկ երկիր մը կը նշանակէ որոյ կերպով մը աւագ իշխանի մը հարկատու է : Եւրոպացիք ասանկ երկիրներու լատիներէն բառով պէնէֆիս անունը տուին , որ Բարբարոսիւն կամ Երախիւ ըսել է : Բարբարոսաց (գերմանական ազգերուն) Հոսմայեցեաց պետուէր մէջ հաստատուելէն ետքը՝ Գոթացի և Լոնկոպարտ թագաւորներն յաւաքած գործածել սկսան : Արդ պէնէֆիս կը կոչուէին ան երկիրները զորոնք , ինչպէս ըսինք , աս թագաւորները պատերազմի մէջ իրենց օգնող կամ երախտիք ընող իշխաններու իրեն վարձք կը շնորհէին : Դաստակերտ մը պարգև առնողներն՝ իրենց պարգևատուներուն զինուորական ծառայութիւն մը կամ ուրիշ արծաթոյ կամ տոհմականաց հարկ մը տալու պարտկան էին : Ի սկզբան անանկ էր որ դաստակերտ մը տուողը հարկ մը առնէր՝ զատ՝ անոր վրայ տէրութիւն մ'ալ ունէր , այնպէս որ ուղած ատենը կրնար անիկա ետ առնել , ետքը մեծ մասը ցկեանն , ու վերջապէս ժառանգական եղան : Ինչերորդ դարուն մէջ պէնէֆիս բառին տեղ՝ ֆէֆ , աւատ , բառը սովորական եղաւ :

Վշխարհական կամ զինուորական դաստակերտները դադրելէ ետքը՝ նոյն անունը սկսաւ տրուիլ անանկ երկիրներու կամ կալուածներու՝ որոնք տեսակ մը եկեղեցական պաշտօններու կամ պատիւներու սեպհականութեամբ էին , անանկ որ ան պաշտօններէն կամ պատիւներէն մէկուն հասնող եկեղեցական մը դաստակերտ մը , իբրեւ ան պաշտօնին հետ կապուած եկամուտ , իբրեւ վարձք կ'ընդունէր . աս պատճառաւ ըստ

ծանօթ է թէ Հռոմէական Հայոց խախտահական կղերանոցին մէջ, ինչպէս որ Եւրոպիոյ մէջ Բարեկենդանի պատճառաւ ուսմանց պարապուծեան օրերն ընել սովորութիւն է, թատերական խաղարկութեան ներկայացումներ եղան: Խաղարկութեան կտորին քերթողական կարեւորութիւնն, ու ներկայացուցման կերպին վրայ կատարեալ դատողութիւն մը չենք կրնար ընել, քանզի անոր անձամբ հանդիսատես ըլլալու պատիւը չունեցանք: յիշեալ կէտերուն վրայ դատողութիւն ընելու կարող անձանց վկայութեանը մինակ նայելով կը լսենք թէ թատերգութեան արհեստին և մանաւանդ ներկայացուցման մասին խաղարկութիւնը բաւականէն աւելի յաջող եղած է:

Իսկ ան կէտը զոր մենք ուշադրութեան արժանի կը դատենք, խաղարկութեան քերթողական կամ դերասանական կատարելութիւնը չէ: Ան կատարելութիւնը հրապարակական թատրոնէ մը և ի պաշտօնէ դերասաններէ կը պահանջուին: Վերոյիշեալ կղերանոցին սանուց ներկայացուցած խաղարկութիւնը քերթողութեան և տեսարանի ներկայացուցման մասին պակասաւոր ալ եղած ըլլայ, անոր մէջ դիտուելու նշանաւոր պարագան՝ խաղարկութեան կտորին ազգային ըլլալն է. և անպարագային համարէ մինակ որ մենք աս խաղարկութիւնը մեր թերթին մէջ յիշատակելու արժանի տեսանք:

Խաղացուած կտորը՝ Վարդանանց պատերազմին պատմութիւնը կը ներկայացունէր. ներկայացում մը՝ որ խորին նշանակութեամբ ազգային ըսուելու արժանի է: Վարդանանց պատմութիւնը մեր ազգային պատմութեան մէջ հասարակ դիպուած մը չէ. անիկա կրօնական եռանդէ մը յառաջ եկած ազգայնութեան փառաւոր ըզգացում մը և զինուորական գերազանց աթլետ մը կը ցուցնէ, որոնց նման կրնանք ըսել թէ մեր բոլոր ազգային պատմութիւնը մէջ տեսնուած չէ: Ասիոյ մէջ քրիստոնէութեան վերջին սահմանը Հայաստան եղաւ. ուստի և կրնայ ըսուիլ թէ Հայերն Ասիոյ մէջ քրիստոնէութեան յառաջապահներն էին, և արեւելեան հիւսիսային

ու հարաւային բարբարոսաց մոլեռանդ աշխարհակալութեանը յարձակողական անընդհատ իբր քրիստոնէական ազգի մը դէմ, նախ Հայ ազգին զարնուելով կը վշտուէին: Չարմանալի բան է որ Հայերն ութ հարիւր տարի, իրենց դարձէն մինչև խաչակրութեան ժամանակն, աս զրծուարին դիրքին մէջ դիմացան, այնպէս որ խաչակիրներն Ասիա եկած ատեն՝ այնչափ բարբարոս հեղեղին մէջ հայերէն ուրիշ անկախ և իրենց նպատակին օգնող քրիստոնեայ ազգ մը չգտան: Եթէ քրիստոնէական աշխարհքը Հայերուն քրիստոնէութեան պատմութեանը մէջ բռնած աս դիրքն աղէկ նկատէր, մեզի կ'երեւի թէ աս ազգին վրայ մինչև հիմա ունեցածէն աւելի համակրութիւն պիտի ունենար:

Քրիստոնէութեան երկրորդ դարուն վերջէն մինչև Մահմետականութեան ըզկիզբը, ան ատենուան աշխարհին երկու տիրող կրօնքները, Քրիստոնէութիւնն ու Իսլամաշտութիւնը, երկու գլխաւոր պետութիւն իրենց երեւցուցիչ ու պաշտպան ունեցան. մէկը Հռոմայեցւոց, մէկը Պարսից պետութիւնը: Պարսիկները Հայ ազգը քրիստոնէական ընտանիքին մէկ անդամ, և անով Հռոմայեցւոց պետութեան հետ աւելի սերտ յարաբերութեան մէջ տեսնելով խորամանկութեամբ ազգը Քրիստոնէութեան ծոցէն կորզել խորհեցան: Հայոց անկախութիւնը զանոնք քրիստոնէութենէն բաժնելու առաջին արգելքն էր: Պարսիկները Հայոց տեսակ մը աւատային իշխանութիւններու կամ նախարարութիւններու բաժնուած տէրութեանը մէջ շարունակ երկպառակութիւններ ձգելով՝ վերջապէս Հայոց թագաւորութիւնը ջնջելու յաջողեցաւ. և անմիջապէս սկսան ազգին կրօնքին դէմ իրենց ունեցած նպատակն յայտնել, որը է Հայերը մոգութեան դարձնել:

Իսկ քրիստոնէութիւնը Հայոց մէջ մեծ յառաջադիմութիւն ըրած ու բաւական հաստատութիւն գտած էր: Քրիստոնէութեան պատճառաւ Յունաց մէջ կրթուած երեւելի Հայրապետաց, Ներսէսներու, Սահակներու և Մեսրոպներու ձեռքով Հայերը քրիստոնեայ ընկերու-

Թեան մը ամեն շնորհքները կը վայելէին. բարեպաշտական հաստատութիւններ, ազգային գիր, ազգային քրիստոնէական դպրոց, և աւետարանական ազատ դրութեան շնորհիւն անկախ եկեղեցի: Արեւմտեան Հայերը, թէպէտ քաղաքականութեամբ ակար, բայց ընկերական դրութեան մասին, ժամանակին նայելով, անանկ վիճակի մը հասած էին որ Ասիոյ մէջ իրենց սահմանակից կապաշտ ազգերուն իրաւամբ բարբարոս անունը կրնային տալ: Հայերը մոգութեան դառնալով՝ իրենց աս ընկերական կազմութիւնը կորսնցնելով քաղաքակրթութենէ ի բարբարոսութիւն յետախաղաց դարձ մը պիտի ընէին. առիկա պիտի ելնէր և ծանր էր ազգին, և ասանկ վրտանգէ մը ազատելու համար՝ արտաքայ կարգի ազգային դիւցազնական ճիգ մը պէտք էր: Վարդանանց պատերազմն աս ճգնութեան ապացոյցն է: Վարդան Հայ ազնուականաց ծաղիկը ժողովելով՝ գրեթէ բոլոր իրեններովն Աւարայրի դաշտին վրայ զոհ կ'ըլլայ ան ազգային դիւցազնական եռանդին որն որ ան ասունը բոլոր ազգը, կղերն ու կանայք անգամ յափշտակած՝ մէկ բանակ, մէկ դուռը ըրած էր: Եղիշէի պատմութիւնն աս դէպքին մէկ գեղեցիկ ողբերգութիւնն է: Թշուառ, բայց միանգամայն երջանիկ վարդանանք:

Վարդանանք թէպէտ ինկան, բայց Պարսից կրօնական խանդը ազգին ցուցուցած ան սրբազան եռանդին առջև մարեցաւ. և Հայերը մոգութեան դարձնելու աս փորձն՝ առաջին և վերջինն եղաւ: Ազգութիւնը վտանգէն ազատեցաւ և թէպէտ հայերն անպատերազմով անկախ իշխանութիւն մը չունեցան, բայց յետոյ Բագրատունեան և Ռուբինեան իշխանութիւնները, և հայ ազգին մինչև ցարդ մընալուն, և քրիստոնէայ մնալուն պատիւն՝ ան պատերազմին արդիւնքն է:

Սեր յիշատակած բոլոր պարագաները խորհելով՝ Վարդանանց պատմութիւնը կրնայ մէկը կարդալ, թող թէ տեսարանի մը վրայ անիկայ ներկայացուած տեսնել. առանց յարտօսը շարժելու, և ազքին վրա մեծ համարում մը ու միանգամայն ազգային աշխոյժ զգալու: Հա-

սուն եպիսկոպոսին կղերական վարժարանին մէջ ներկայացուցուած վարդանանց պատերազմը՝ ճիշդ ասարդիւնքն ունեցաւ. հանդիսատեսներուն գրեթէ բոլորովին ան խաղարկութիւնը նշանաւոր ազգային տրպաւորութիւն մը կ'ընէր. նաև անոնց վրայ՝ որոնց ազգային զգացումը, հնացեալ կրօնական նախապաշարութիւններու պատճառաւ, ազգային եռանդէ մը շարժուելու ամենէն քիչ ընդունակ էր: Եթէ Հասուն եպիսկոպոսն իր ժողովուրդին մէջ առ հասարակ, և մանաւանդ ազգային զգացումէ օտար մնացած և անոր համար ալ միշտ բամբաստուած Էնի-րջի մասին մէջ ազգային ոգի զարթուցանելու միջոց մը դիտմամբ խորհած ըլլար, ասկէ աւելի ազդուն չէր կրնար գտած ըլլալ: Բայց մենք ճշմարտութեան համար կը պարտաւորինք ըսելու թէ Գեռապայծառ հասունեանն, ազգային նկատմամբ, նշանաւոր դործ մը ըրաւ: «Սեցցէ Հայաստան» բառերը կարդալ և լսել հասունեան կղերանոցին մէջ զարմանալի է. և այնչափ աւելի զարմանալի որչափ Գեր. Հասունեանը, իբրեւ Փրօփականտայի աշակերտ և խիստ Հռոմէական, ոչ միայն ազգային ազատ եկեղեցւոյն գաղափարին, այլ և ազգութեան գաղափարին երդուեալ թշնամի անձ մը բամբաստուած է: Գեր. Հասունեանը իբրեւ Հռոմէական եպիսկոպոս մը պէտք է որ ազգային եկեղեցւոյ գաղափարին դէմ ըլլայ. բայց պէտք է որ նաև ազգութեան գաղափարին դէմ ըլլայ: Գեր. Հասունեանին վերջին քանի մը տարիներուն մէջ իր ժողովուրդին մէջ, Հռոմէականութեան հետ, ազգային ոգի և ազգային դաստիարակութիւն տարածելու ջանքերն՝ այլ և այլ մեկնութիւններու առիթ տուած են: Ռմանք ան ջանքերուն մէջ գաղտնի նպատակ մը կը կարծեն. ուրիշները կը կարծեն թէ Հասուն եպիսկոպոսն իր խիստ Հռոմէական գաղափարները փոխած է:

Ազգին մէջ սարդած կրօնական բաժանումներուն համար երկու բան կայ, որոնց մէկն ան բաժանումներուն ազգեցութիւնը կրնայ վերցնել, մէկալը՝ մեղմացնել: Եկեղեցիով միութիւն, և ազգային դաստիարակութիւն: Եկեղեցիով միութիւնն ան-

կարելի է քանզի ազգին մէջ եղած կրօնական բաժանումներուն արմատը նոյն խկժամանակին Քրիստոնէութեանը մէջ է։ Ազգին մէջ կրօնական բաժանումները պէտք է որ մնան, քանի որ անոնք քրիստոնէութեան մէջ կը մնան։ Բաց ասկէ, ազգային եկեղեցւոյն ազատութիւնը գեղեցիկ ազատութիւն մըն է, և այնչափ գեղեցիկ որ մենք կը փափաքինք որ ազգն անազատութիւնը ոչ միայն պահէ, այլ և քրիստոնէայ աշխարհին առջևն անիկա պաշտպանէ ու հաստատէ։ Բայց ազգային դաստիարակութեան համար կ'ըսենք թէ անիկա ազգայնութեան գլխաւոր տարրն է։ Իրօք կը տեսնենք թէ կրօնական միութիւն չունեցող ազատ ազգերու մէջ՝ ազգային դաստիարակութիւնն ազգային բաղադրական ամբողջութիւն մը կազմելու բաւական եղած է։ Արդէն ազգին մէջ երեւելի գլուխներ ճանչցած են, և ազգին այլեայլ բաժանումներէն կազմուած խառն ընկերութիւն մը, այն է Բարեգործական ընկերութիւնը, իբրեւ իր մէկ նշանաւոր համոզումը հրապարակաւ իմացուց թէ «Ասկէ վերջն Ազգին մէջ կրօնական բաժանումները կան և պիտի մնան, անոր համար ալ անկարելի միութեան (եկեղեցիով միութեան) խնդիրը յարուցանելու ոչ կամք և ոչ փափաք ունենալու է։ Բայց ամենուրեք համար սուրբ ըսկզբունք մը ըլլալու է ազգութիւնը, և որ բազան պարտք մը առ նոյն ազգը բարեգործութիւնը»։ Բանի որ ազգին բաժանումներուն վիճակն աս է, ազգային դաստիարակութիւն և ազգային ոգի միակ կարելի բանն է։ Եւ ով որ ասոր կը նպաստէ, ազգին համար, գէթ առ այժմ, կարելի եղած ամենէն մեծ ծառայութիւնն ըրած կ'ըլլայ։

Գերապայծառ Հասունեանին ու Մխիթարեանց մէջ եպիսկոպոսութեան համար սաստիկ կռիւներ յուզուած ըլլալը յայտնի է։ Կռիւներ՝ որոնց մէջ Հռոմէական հայ հասարակութիւնն ալ երկու կուսակցութեան բաժնուած ազդու մասնակցութիւն ունեցաւ։ Եւ որովհետեւ Մխիթարեաններն ազգային եկեղեցւոյն բարեկամ կարծուած էին, որպէս թէ Մխիթարեանք Հռոմէական Հայոց եպիսկոպոսութիւնն առաջնուն պէս՝ եկեղեցիով միութիւն մը

պիտի ըլլար, անոր համար գեր. Հասունեանին Մխիթարեանց դէմ ցուցուցած հակաակութիւնը Մխիթարեանց կողմէն իբր ազգութեան դէմ թշնամութիւն մը սկսաւ մեկնուիլ։ Ինչպէս որ գեր. Հասունեանին կուսակցութիւնն ալ եպիսկոպոսութեան Մխիթարեանց անյնեւուն մէջ Հռոմէականութեան կործանում կը տեսնէր։

Բայց աս ամբաստանութիւնները երկու կուսակցութեան գլուխներուն իրար կասկածելի ընելու համար խորհած մեքենա գործութիւններն էին։ Ժամանակը ցուցուց թէ երկու կարծիքն ալ սխալ էր։ Մխիթարեանց ազգային եկեղեցւոյն բարեկամ ըլլալն այնչափ անտեղի էր, որչափ Հասունեան եպիսկոպոսին ազգութեան դադափարին թշնամի ըլլալը։ Գարբիէլ վարդապետն ազգային եկեղեցին դարձած ատենը հազիւ թէ երեք ընկեր կրցաւ ունենալ։ Իսկ Հասունեան եպիսկոպոսը եպիսկոպոսութիւնն իր վրայ հաստատել տալէն ետքը՝ գործով ցուցուց թէ, ինչպէս որ Մխիթարեանք իրմէ նուազ Բաթուրի չեն, ինք ալ անոնցմէ պակաս բարեկամ չէ ազգային ոգւոյ և դաստիարակութեան։ Հասունեան եպիսկոպոսը, վերջին քանի մը տարիներուն մէջ, ի նպաստ ազգային ոգւոյն և դաստիարակութեան, իր Ժողովուրդին մէջ մեծ ամեծ գործքեր ըրաւ։

Սկէնուն յայտնի է թէ կղեր ըլլալու որոշուած հռոմէական Հայ պատանիները Հռոմի Տարածման հաւատոյ (խրիստոնէ) կոչուած դպրոցին մէջ կը թուելով կը ձեռնադրուէին։ Անանկ դպրոցի մը մէջ կը թուած պատանիներուն դաստիարակութիւնը և ոգին՝ հարկաւ՝ ազգային չէր կրնար ըլլալ։ մանաւանդ թէ փորձը ցուցուցած էր թէ փրփրականտայի աշակերտներն ան դպրոցէն գրեթէ ազգային լեզուին ու պատմութեանը բոլորովն անգէտ, և ազգին դէմ տեսակ մը մոլեռանդատելութեամբ կ'ելլէին։ Երկրորդ յայտնի է թէ լազարիսթ կոչուած դաղիացի կրօնաւորներն ու հիւանդապահ բոյրերը Մայրաքաղաքիս մէջ մանչ և աղջիկ տղոց համար գիշերօթիկ և հասարակ դպրոցներ ունին։ Հռոմէական հայ հասարակութեան տղաքն ան դպրոցներն երթալով

նոյնպէս ազգային լեզուին ու պատմութեանն անգէտ, վերջապէս ազգային դաստիարակութենէ մը զուրկ կը մնային : Գեր. Հասունեանն իր կղերն ու ժողովուրդը օտար դաստիարակութեան ազդեցութենէ հանելով՝ զանոնք, դաւանութեամբ Հռոմէական, բայց հոգւով ու ազգաւ հայ դաստիարակելու համար՝ քիչ ժամանակի մէջ մեծ գործունէութեամբ հռոմէական հասարակութեան համար Բերայի մէջ ամեն կարգի դպրոց հաստատեց :

Նախ կղերանոցը կանգնելով Հռոմի տարածման հաւատոյ դպրոցին պակասը լեցուց, որ էր հայերէն լեզուն ու դրամութիւնը իւր սարօքը . և նոր կղեր ըլլալու դասը շուտով ազգային գաղափարներով արթնցուց . քանզի անկարելի էր որ վերոյիշեալ խաղը ձեւացնող պատանիներն ան աստիճան զգացումով և աշխուժիւ ազգային դէպք մը ներկայացնէին , եթէ իրենց նախընթաց կրթութեանը մէջ ազգային ոգիէ մը բաւական ազգուած չըլլային : Գեր. Հասունեանն իր կղերանոցին թէ ժառանգաւորաց եթէ արտաքին աշակերտացը մէջ հայերէն դպրութիւն մշակելու ան աստիճան ջանք ունեցած է , որ մինչև Մխիթարեաններէն ընտրանաւ հայերէն լեզուին ամենէն հմուտ անձը նոյն դպրոցին մէջ ուսուցիչ կարգեց :

Նոյն կղերանոցին մէկ մասը մանչ տղոց համար գիշերօթիկ դպրոց կ'ընէ : Իսկ աղջիկ տղոց դաստիարակութեանը համար ունեցած փոյթն ասոնցմէ նուազ չէ : Անկա աղջիկ տղոց կրթութիւնն ալ դաղիացի . հիւանդապահ քերթօտար ազդեցութենէն հանելով՝ անոնց դաստիարակութեանն ար ազգային գրոշմ մը տալու համար՝ մինակ հայ հռոմէական օրիորդներէ կազմուած Մայրապետաց կարգ մը հաստատեց , և զանոնք մասնաւոր կերպով աղջիկ տղոց դաստիարակութեան պաշտօնին նուիրեց : Աս օրիորդներն , ինչպէս ըսինք , Գեր. Հասունեանին հսկողութեւ տակ , քանի մը աղջկանց յգրոցներ կրկնաւարեն ուր կան ձեռագործներ և ինչպէս կը կարծենք , հայերէն լեզուով քանի մը հասարակ ուսմանց նախակրթական սկզբունքներն ի-

գական սեռին կը մատակարարուին , ընդհանրապէս անանկ բաներ որոնք մինչև վերջին տարիներս հռոմէական հայոց մէջ ալ աղջկանց համար անլուր բաներ էին :

Գեր. Հասունեանն աս հաստատութիւններով՝ հռոմէական հայ հասարակութեան մէջ ազգային դաստիարակութեան մեծ սկզբնաւորութիւն մը ըրած է . և կը ցուցնէ թէ ինք ազգային դաստիարակութենէ չի վախնար : Գեր. Հասունեանն ուրիշ բանէ մը այնպէս չի վախնար , ինչպէս եկեղեցիով միութենէ . ուստի և զարմանք չէ որ անկա լուսաւորչական հայ կղերէն մէկուն մեռելի մը վրայ աւետարան մը կարգալուծն անգամ չի կրնար ներդրամիտ ըլլալ : Աս աստիճան կրօնական խարուծիւն կամ աններողամտութիւն մը , որ և իցէ . քրիստոնեայ եկեղեցւոյ մը համար , թող թէ ազգային եկեղեցւոյն համար , արդարեւ մեզի զգուշիկ է . բայց Գեր , Հասունեանին իր եկեղեցւոյն ոգւոյն և դրութեանը համեմատ վարուելն՝ անոր ուրիշ կողմանէ ունեցած արդիւնքը , այսինքն՝ իր ժողովուրդին դաստիարակութեանը համար ըրած բարեկարգութիւնները չի կրնար նուազեցնել :

Մենք ազգին խելահաս մասին մէջ տիրող համոզումն արդէն մէջ բերինք . սա համոզումը թէ՛ ասկէ վերջը Ազգին կրօնական բաժանումները կան և պիտի մընան , ուստի և բաւական համարելու ենք , եթէ Ազգութիւնը Գեր. Հասունեանին և ուրիշ որեւիցէ մէկու մը , որ եկեղեցիէ կամ կղերէ և աստիճանէ կ'ուզէ ըլլայ սուրբ սկզբունք մը ըլլայ , և սրբազան պարօք մը առ նոյն ազգը բարեգործութիւնը :

Վերջոյ , թէպէտ մենք Գեր. Հասունեանին ցուցուցած ազգային ոգւոյն համար . իբրեւ ազգին մէջ օգտակար երևոյթ մը , անոր շնորհակալ կ'ըլլանք , բայց մեր յոյսը ներկայէն աւելի ապագային մէջ է : Եթէ մենք սխալած չենք , և Գեր. Հասունեանն ազգային դաստիարակութեան նկատմամբ ճիշդ ան հոգւոյն տէրն է՝ զոր մենք անոր գործերէն կը դուշակենք . տարակոյս չկայ թէ անոր սկսածները Նախախնամութեան նպատակին մէջ անոր ժողովուրդին համար աւելի դերանց սկզբունքներու սերմեր են :

ԳԼ . Ը .

ԺԻԼ Պլաս Գոշերուն հետ ընկեր լ'ըլլայ :
Արհունի ճամբաներուն վրայ ըրած հոգ-
նահարութիւնը :

Սեպտեմբեր ամսոյն մէկ գիշերուանը վերջն էր երբոր գողերուն հետ գետնափո-
րէն ելայ : Ես ալ անոնց պէս զինեալ էի .
և զէնքերս էին՝ հրացան մը, երկու ատր-
ճանակ, սուսեր մը և սուլին մը : Բաւական
ազնիւ ձիու մը վրայ հեծած էի, ձին ան
ազնուականին ձին էր որուն հանդերձներն
հագած էի : Իսաւարի մէջ բնակելս այն-
չափ երկայն ատեն էր, որ առաւօտը լուս-
նալուն պէս աչուրներու ծագած լոյսը՝
մազ մնաց որ իս կը շրտուցանէր . կամաց
կամաց աչուրներս հագիւ լուսոյն սովորե-
ցան :

Բոնֆերրատայի քովէն անցնելով Լէոն
երթալու արքունի ճամբուն բոլորովին ե-
ղած փոքր անտառին մէջ դարանամուտ ե-
ղանք . անանկ տեղ մը՝ ուր անփոյթ և ա-
պահով կրնայինք անոյնող դարձնող տե-
նել : Հոն կը սպասէինք թէ արդեօք բախդն
առջևնիս ինչ աւար պիտի հանէ . հեռուէն
յանկարծ Գոմինիկեան կարգէն կրօնաւոր
մը տեսանք որն որ, աս արեղաններուն սո-
վորութեանը հակառակ, դէշ ջորւոյ մը
նիւս հեծած կուգար : Փափք, գոչեց Բո-
լանտոյ խնդալով, ահա որս մը որուն վրայ
Ժիլ Պլաս իր քաջութիւնը պիտի յայտնէ :
Ժիլ Պլաս արեղան կողոպտելու երթայ,
տեսներք ինչ պիտի ընէ : Բոլոր գողերը
հաւանեցան բռնելով թէ իրաւ աս պաշտօնն
ինծի կը վայէ, և սկսան իս յորդորել որ
աս առջի գործը քաջութեամբ գլուխ հա-
նեմ : Տեսքը, ըսի, կը յուսամ, թէ ձեզ
չեմ ամչցներ . ես հիմա ատ արեղան մօրէ
մերկ կ'ընեմ ու ջորին և աւարը հոս ձեզի
կը բերեմ . Ոչ, ոչ, ըսաւ Բոլանտոյ, ջորին
աս աշխատութիւնը չափեր . դուն ատ վե-
րապատուելոյն քսակը մինակ մեզի բեր .
մեր ուղածը քենէ մինակ ատ է : Իրաւ,
տեսքը, ըսի, ձեզի պէս վարպետներու աչ-
քին առջև իմ առաջին փորձս ընել դիւրին
բան չէ . ուստի կը յուսամ թէ ինծի ներ-
դամիտ կ'ըլլաք : Աս ըսելով անառնէն դուրս
ելայ ու կրօնաւորին վրայ սկսայ քալել : Եր-

թալու ատենս Աստուծոյ կ'աղաչէի որ աս
գործս ինծի ներքէ քանզի Տէրը գիտէր որ
ակամայ կ'ընէի, մտնաւանդ որ տակաւին
նոր ըլլալով՝ աւազակութենէ զգուսնք ու-
նենալս բնական էր : Հնար ըլլար՝ նոյն
վայրկենին կ'առնէի կըքալէի, բայց գողե-
րէն շատերուն ձին իմինէս աղէկ էր . եթէ
փախչիլս տեսնէին, իսկոյն հետամուտ ըլ-
լալով իս շուտով կը բռնէին, կամ եթէ ի-
րենց հրացաններով վրաս կրակի կարկուտ
մը տեղային, ին բանս լմնցած կ'ըլլար : Աս
վտանգներն աչքիս առջին բերելով՝ փախ-
չիլը յանդգնութիւն կը համարէի : Աս
խորհուրդներով կրօնաւորին հասայ, մօ-
տենալուս պէս մէկէն հրացանին ճայրը
ցուցնելով՝ քսակը խնդրեցի : Խեղճը կանկ
առնելով սկսաւ երեսս ի վեր նայիլ . և ա-
նեղիւղութեամբ մը ըսաւ . որդեակ, առ-
կաւին պատանեակ ես . ատանկ թշուա-
ռական արհեստի մը այդպէս կանուխ ըս-
կզեմաւորութիւն ըրած ես : Հայր իմ, ըսի
արհեստը որչափ թշուառ ալ է, երանի թէ
աւելի կանուխ սկսած ըլլայի : Բարի կրօ-
նաւորն ըսած իս միտքը չհասկնալով՝ վայ-
րենք, որդեակ, ըսաւ, ինչ կ'ըսես . ատ ինչ
կուրութիւն է . ներքէ որ ատ վիճակիդ թը-
ռառութիւնը բեզի ճանչցնեմ . . . Հայր,
հայր, ըսի շտապելով, քարոզի ատեն չէ .
մենք խրատ լսելու համար աս յելուղա-
կութեան ելած չենք . ատոր ժամանակը
չէ . դուն ստակ տալու նայէ . ինծի ստակ
պէտք է : Ստակ, ըսաւ զարմանքով մը,
կ'երեւի թէ դու Սպանիացւոց մարդասի-
րութեանը տեղեակ չես . կը կարծես թէ
ինծի պէս մէկը բոլոր Սպանիա պտտելու
համար սովի կարօտ է : Ար սխալիս . մենք
ամեն տեղ ընդունելութիւն կը գտնենք .
ամեն մարդ մեզի տեղ ու կերակուր կու-
տայ . և աս բաներուն համար մենէ աղօթքէ
ուրիշ բան չպահանջուիր . վերջապէս մենք
ճամբորդութեան մէջ վրանիս ստակ չենք
կրեր . մենք Նախախնամութեան ապաւին-
եալ մարդիկ ենք : Հայր, ըսի, ալ բաւա-
կան եղաւ, լմնցուր . ընկերներս անառնին
մէջ ինծի կը սպասեն . շուտով քսակը նետէ,
ապա թէ ոչ քեզ կը սպաննեմ :

* Խեղճ Սէր դուն բաժանորդներդ է՞րք պիտի ըն-
դունիս այդ :

Հարունակելի :

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՏՊԱՐԱՆԻ ՏՆՕՐԵՆ
Ա . ՃԵՎԱՃԻՐՃԵԱՆ